

Vogelvlucht

HETTY
LUITEN

Hetty Luiten

VOGELVLUCHT

Zomer & Keuning

Hoofdstuk 1

April, 2011

Met trillende handen probeerde Merel de voordeur te openen. Ze was zo opgewonden dat ze moeite had de sleutel in het gaatje te krijgen. Toen het eindelijk lukte, grinnikte ze in zichzelf. Stel je niet zo aan, dacht ze vrolijk. Gedraag je toch volwassen. Maar dat kon ze niet. Niet op dat moment. Ze was zo blij als een kind en dat was misschien wel voor het eerst van haar leven. Ze was nooit kind geweest. En al helemaal niet blij! Ja, misschien vóór haar vierde, al betwijfelde ze zelfs dat en bovendien, ze kon het zich niet herinneren. ‘Welkom thuis!’ riep ze uitgelaten tegen zichzelf terwijl ze over de drempel van haar nieuwe woning stapte. Het rook er muf, dus liet ze de voordeur wagenwijd openstaan. Buiten was het fantastisch weer en de zwoele voorjaarsbries zou haar huis vast goed doen.

Het eerste wat ze deed, was haar schoenen uitschoppen. Heel even verwachtte ze de schreeuwstem van moeder te horen. *Wij in Nederland dragen schoenen. Hier zijn we niet zo arm als bij jullie.* Maar de stem kwam niet. Natuurlijk niet. Merel schudde haar hoofd. Dit was de eerste dag van een nieuw bestaan. Daarin speelde moeder geen rol meer. Mócht ze geen rol meer spelen. Eindelijk begon ze aan haar eigen leven.

Met drie stappen was ze door de gang en kwam ze in de keuken, maar ze keek niet op of om. Ze liep rechtstreeks op de achterdeur af. De sleutel zat erin, die deur ging dan ook een stuk sneller open. Ze deed een stap naar buiten, voelde de stoeptegels van het terras onder haar voetzolen en bleef ademloos staan. Dit was een paradijs! Wat was dit mooi! De vorige keer dat ze hier was, om te kijken of ze hier wilde wonen, was alles kaal en grauw, maar nu...

Alles leek te bloeien. Grote bomen vol prachtig roze bloemen. De takken hingen zwaar naar beneden door de uitbundige bloemenpracht. Bomen met kleine witte bloempjes, en grote witte bloemen. In de verte een struik vol geel. Ze keek haar ogen uit en liep langzaam een stukje de tuin in. Ze had geen idee hoe die bomen heetten, maar daar zou ze zeker achter komen. Ze wilde van elke boom de naam weten, maar zelfs zonder die te weten kon ze genieten van al dat natuurschoon.

Dit was beslist de mooiste week van het hele jaar, want behalve dat er voorspeld was dat de zon de hele week zou schijnen, wat op zich al geweldig was, begreep Merel natuurlijk best dat die bloemen het eeuwige leven niet hadden en dat de bloemblaadjes binnenkort van de bomen zouden dwarrelen. Dan was de pracht weer voorbij. Maar nu niet.

Met grote ogen keek ze rond. De bomen die niet in bloei stonden, waren getooid in een zachtgroene gloed van nieuwe blaadjes die bezig waren uit te komen. Ze zag zelfs bomen met een rode gloed.

In het veel te hoge gras zag ze talloze miniem kleine, blauwe bloempjes. En dat? Waren dat niet pinksterbloemen? Ze lachte opgewekt. Dat was raar. Komend weekend was het pas Pasen. Dan duurde het nog vijftig dagen voor het Pinksteren was. Die bloemen hadden er duidelijk geen verstand van. Of zij niet? Heetten ze niet zo? Zeker wist ze wel dat die knalgele bloemen paardenbloemen waren. Die had ze vroeger weleens gezocht voor het konijn op school. Hoe lang was dat geleden? Dertig, vijfendertig jaar?

Eind van de week werd ze veertig. Ze verheugde zich er zo op om die verjaardag hier in dit huis te vieren. Bij veertig begon het leven pas, werd er wel gezegd. Ze hoopte van harte dat dat waar zou zijn.

Voorzichtig deed ze nog een paar passen. Het was er zo mooi in de enorm grote tuin, dat ze bang was iets kapot te maken of te vertrappen. Maar eigenlijk zou ze hier moeten rennen, springen. Als een kind op blote voetjes dartelen in het gras, huppelen. Maar haar lijf was volwassen en haar bewegingen ook. Ze schrok op van ge-

fladder en zag een zwarte merel wegvliegen uit een struik. Zou hij daar een nest hebben, vroeg ze zich af en ze liep zo zacht mogelijk op de struik af. Ze duwde wat takken aan de kant en stond opeens oog in oog met nog een merel, alleen was deze bruin. Het diertje was minstens net zo hard geschrokken als zij en een ogenblik keken ze elkaar angstig aan. Toen liet ze de takken voorzichtig weer los en deed een paar passen achteruit. Er zat een merel te broeden in de tuin. In háár tuin! Ook van vogels had ze geen verstand. Daar had moeder wel voor gezorgd. Alleen merels herkende ze direct, omdat ze zelf net zo heette. Het bruine vrouwtje met het pikzwarte mannetje. En juist die vogels zaten hier te broeden! Dit was wel iets anders dan een bloembak op het balkon van een flat. Ha. Nu lukte het haar toch en dolblij maakte ze een paar huppelpasjes in de richting van de grote schuur, haar toekomstige atelier.

De deur zat op slot. Logisch. Maar waar was de sleutel? Merel dacht terug aan het gesprek met de eigenaar en opeens wist ze het weer. Alle sleutels en reservesleutels zouden in een potje zitten dat in een keukenkastje stond. Oké, dan ging ze die nu halen, want ze wilde ook de deur van de schuur wagenwijd openzetten, zodat de wind ook daar zijn werk kon doen.

Ze nam niet dezelfde weg terug. De tuin was zo groot, dat er verschillende paadjes waren aangelegd. Maar onderhouden was de tuin niet meer. Het huis stond nu een halfjaar leeg en al die tijd had er niemand naar de tuin omgekeken. Dat betekende een boel werk, maar daar verheugde Merel zich alleen maar op. Want wat was er heerlijker dan met je handen in de aarde zitten wroeten om onkruid te plukken of bollen te planten? Gelukkig was er niet veel gras. Alleen vlak achter het huis. Gras moest je regelmatig bijhouden, anders kwam je er niet meer doorheen. En of ze daar elke week toe zou komen met alle plannen die ze op stapel had? Onkruid kon je rustig een week overslaan. Natuurlijk werd het daar niet minder van, maar of je nu een kleine plant of een grote plant moest plukken, het was allebei te doen, dacht ze. Want om heel eerlijk te zijn had ze er geen idee van wat het was om een eigen tuin te hebben.

Ze ontdekte een bankje tussen een paar struiken die dieproze bloeiden. De bloemen hadden een bijzondere geur en Merel snoof eraan. Ook de blaadjes van de plant roken zo. Ze liet zich zakken op het bankje en keek om zich heen. Hoe was het in vredesnaam mogelijk dat zij dit huis met deze tuin gekregen had? Ze voelde zich zó gelukkig. Vanuit haar ooghoek zag ze wat beweging. Voorzichtig keek ze naar links en zo ontdekte ze een vogelhuisje dat aan een boom getimmerd was. Maar dat was het niet wat haar aandacht getrokken had. Er vloog een klein gelig vogeltje uit. Merels mond viel open. Zou dat vogeltje daar wonen? Ze wilde opstaan om het van dichtbij te bekijken, maar voordat ze in beweging kwam, vloog er een klein vogeltje naar binnen. Niet lang daarna kwam het er weer uit. Ze waren een nestje aan het maken. Nog meer nesten in haar tuin! Ze moest straks beslist aan Karin vragen of zij wist wat voor vogeltjes dat waren. Wat wist ze eigenlijk weinig van de natuur. Het ergerde haar een moment. Ze was duidelijk een stadsmens geworden, en daarbij was vroeger al haar belangstelling voor vogels en dieren ogenblikkelijk de kop in gedrukt door moeder. Beesten waren vies. Ze kon het haar zo horen zeggen.

Zuchtend stond ze op. Over vier dagen werd ze veertig en nóg hoorde ze moeder in haar hoofd praten.

‘Hallo! Hallo! Volluk!’

Merel keek verward om zich heen. Werd zij geroepen? Snel volgde ze het paadje in de hoop dat het weer bij het huis uit kwam. Dat was gelukkig zo en op het terras, dat tegen het huis aan lag, stond een jongeman met een groot boeket bloemen.

‘Sorry, dat ik zomaar binnengekomen ben,’ zei hij, ‘maar er werd niet gereageerd op de bel en de voordeur stond open. Alsjeblieft.’ Hij stak haar de bloemen toe.

‘Voor mij?’ zei ze verrast.

‘Als u Merel den Hoed bent?’

‘Ja.’

‘Dan zijn ze voor u. Veel plezier ermee.’

‘Dank je, maar waarom?’

‘Er zit een kaartje bij. Misschien wordt het dan duidelijk. U woont hier anders vreemd.’

Merel moest om hem lachen en knikte instemmend.

‘En bloemen hebt u helemaal niet nodig.’ Hij keek nog eens om zich heen. ‘Dat zoiets kan op een industrieterrein.’

‘Precies, dat is heel vreemd,’ vond Merel. ‘Maar wel mooi.’

‘Als je hier bent, ja, maar voordat je er bent. Nu, ik ga weer. Ik mag wel terug door het huis, hè? Anders vind ik mijn auto niet meer.’

‘Natuurlijk.’ Ze keek hem even na, maar bekeek toen de bloemen in haar hand. Het was een schitterend boeket. Zo anders dan wat er in de tuin bloeide. Felle kleurtjes, rood en paars, een beetje lila. Van wie zou het zijn? En waarom? Opeens wist ze het. Van Karin natuurlijk. Die werkte immers bij een tuincentrum. Toch schudde ze haar hoofd. Nee, Karin zou over een uur hier zijn. Die had ze zelf mee kunnen nemen. Van Marcel konden ze niet zijn. Hij wist haar nieuwe adres gelukkig niet. Of... Maar zelfs als hij erachter gekomen was, dan nog zou hij geen bloemen sturen. Zo’n type was hij immers helemaal niet. Als hij dat wel was geweest, had ze vast niet van hem willen scheiden. Of had hij spijt gekregen? In gedachten wreef ze over haar linkerarm, waar het zo vaak pijn gedaan had als hij haar weer eens had beetgepakt. Van moeder kon ook niet, want met haar had ze het contact definitief verbroken. Die wist niet eens dat ze bij Marcel weg was, haar baan had opgezegd en vandaag hier ging wonen. Bovendien zou ze niet meer aan moeder denken. Bah! Ze duwde het papier om de bloemen opzij, zodat ze het kaartje kon vinden en toen las ze het. Ze voelde zich opgelucht. Van haar werk. Van haar baas en collega’s van wie ze afgelopen vrijdag afscheid genomen had. Wat lief, zeg. Blij haastte ze zich naar de keuken om te kijken of er misschien een vaas of emmer was achtergebleven waar ze ze in kon zetten.

‘Woon je hier?’ Karin vond Merel in de huiskamer. ‘De deur stond open,’ zei ze verontschuldigend.

‘Dat weet ik. Kan de boel doorwaaien. Fijn dat je er bent.’ Merel begroette haar enthousiast met drie zoenen.

‘Weet je zeker dat je hier wilt wonen?’ vroeg Karin aarzelend.

‘Ja! Echt wel.’

‘Maar het is zo...’ Karin haalde haar schouders op.

‘Zeg het maar!’

‘Zo kaal, zo achteraf, zo lelijk.’

Daar was Merel het mee eens. ‘Je hebt helemaal gelijk. Het is een belachelijke plek. Midden op een industrieterrein. Maar het is wel een huis, en het is betaalbaar.’

‘Jawel, maar ik dacht heus dat ik verkeerd was, ondanks dat mijn navigatiesysteem aangaf dat ik hierheen moest.’

‘En je bent goed uit gekomen.’

‘Ja, omdat je verteld had dat het op een industrieterrein was, anders was ik teruggegaan. Wat moet je hier?’

‘Kom mee,’ riep Merel. ‘Wacht even, eerst je ogen dichtdoen. Geef me je hand maar.’ Voorzichtig trok Merel haar vriendin mee naar de keuken en verder. ‘Hier komt een drempel. We gaan naar buiten. Ogen dichthouden, hoor.’

Karin stapte over de drempel en schuifelde achter Merel aan, die haar op het terras zette, vlak voor het kleine grasveld. ‘Je mag kijken,’ zei Merel stralend.

Karin opende haar ogen. Tegelijk viel haar mond ook open. Doodstil keek ze om zich heen, duidelijk diep onder de indruk. ‘Meid,’ zei ze uiteindelijk. ‘Dit is een paradijs!’

‘Precies, en daar in de verte, zie je dat bakstenen gebouwtje? Dat is de schuur en dat wordt mijn atelier. Wil je het zien?’

‘Jaja, maar ik moet eerst je tuin bewonderen. Het is toch niet te geloven wat hier allemaal in bloei staat. Japanse kers, magnolia, ribes, krentenbomen, fruitbomen.’

‘Fruitbomen?’ riep Merel opgetogen uit.

‘Ja, die en die. Ik denk pruimen, maar ik weet het niet zeker. Dat zie je vanzelf.’

‘Spannend, zeg.’

‘En wat er nog allemaal gaat bloeien,’ ging Karin verder. ‘De

lijsterbes staat in knop en de beuken lopen uit. Je hebt een sering en een jasmijn en kijk daar eens!’ Ze zakte door haar knieën en bekeek de kleine blauwe bloempjes. ‘Ereprijs en daar maagdenpalm.’ Ze kwam weer overeind. ‘Je hebt zelfs witte en paarse judaspenning. De narcissen zijn uitgebloeid, maar die heb je dus ook.’

‘Stop!’ riep Merel. ‘Genoeg. Ik wil van alles de naam leren, maar één per keer, anders word ik gek. Vandaag wil ik weten hoe die roze boom heet.’

‘Dat is de Japanse kers, maar hij heet ook prunus. Hij begint nu al uit te vallen. Jammer. Ze bloeien altijd maar zo kort, maar gelukkig wel elk jaar.’

‘En ik wil een vogelnaam weten. Kom mee.’

‘Ik dacht dat we je huis zouden schoonmaken voordat de meubels komen?’

Merel lachte. ‘Dat gaan we ook doen, alleen die vogel nog.’

‘En je atelier.’

Merel trok haar mee naar de boom met het vogelhuisje. Ze gingen op het bankje zitten en al snel kwam er een vogeltje in beeld. ‘Dat,’ fluisterde Merel. ‘Wat is dat?’

‘Een pimpelmeesje.’

‘O, schattig, hè? Hij bouwt een nestje in dat huisje. Pimpelmeesje dus. Ik moet het maar opschrijven, anders vergeet ik het zo weer. Japanse kers, pimpelmeesje. Oké.’

‘In mei leggen alle vogels een ei,’ zei Karin. ‘En daarom moeten ze in april wel nestjes bouwen.’

Merel keek haar fronsend aan. ‘Doen ze dat?’

‘Wat?’ vroeg Karin.

‘Een ei leggen in mei. Allemaal?’

‘Joh, dat is een uitdrukking. Ken je die niet? Maart roert zijn staart, april doet wat hij wil en in mei leggen alle vogels een ei.’

‘Jullie kunnen soms grappige dingen bedenken,’ vond Merel.

‘Jullie? Wie jullie?’

‘Nou, jullie! Nederlanders.’

Karin keek haar verbluft aan. ‘En jij dan? Ben jij geen Nederlander?’

Merel bleef doodstil staan. Met grote ogen keek ze haar vriendin aan. Het bloed steeg haar naar de wangen en ze had moeite met ademen. Wat was dit voor raars? Waarom zei ze dit? Langzaam kwam ze weer bij haar positieven. ‘Natuurlijk ben ik Nederlander. Ik zou niet anders weten. Ik ken ook niets anders. Ik voel me echt Nederlands, want ik heb niets anders om me te voelen. Maar moeder...’ Daar was ze alweer, schoot het door haar heen. ‘Moeder zei altijd: bij jullie doen ze dit of dat. Wij doen dat anders. Blijkbaar heb ik dat ongemerkt van haar overgenomen. Wat stom. Gewoon belachelijk. Ik schrik van mezelf. Kom, zeg het nog een keer: maart...’

Karin sloeg een arm om haar heen. Ze wist van Merels strijd van de afgelopen jaren. ‘Als het niet lukt,’ zei ze troostend, ‘kun je toch altijd terug naar die psychotherapeut? Dat heeft hij immers gezegd?’

Merel zuchtte. ‘Ja, en dat is prettig om te weten, maar ik had zo gehoopt dat ik het nu zelf aankon.’ Ze stond op. ‘Dan nu het atelier.’ Ze ging haar vriendin voor die langzaam volgde, genietend van al het moois in de tuin. Zelf schudde Merel haar hoofd om de muizenissen te verjagen en rechte ze haar rug.

De deur van de schuur stond open en Merel stapte naar binnen. ‘Kijk!’ Ze zwaaide trots met haar arm de schuur door. ‘Hier kan ik me wel vermaken.’

‘Dat geloof ik ook. Sjonge, zeg. Twee grote ramen, elektriciteit voor licht en verwarming en ruimte genoeg.’ Ze haalde haar tas van haar schouder en zocht erin. ‘Voor jou.’ Ze reikte Merel een vierkant pakje aan. ‘En ik wens je heel veel geluk in je nieuwe leven.’

Merel keek verrast naar het platte pakje. Het was bijna zo plat als een brief. Ze kon niet raden wat erin zou zitten, maar toen ze het papier eraf had, schoten haar de tranen in de ogen. ‘Wat ben jij lief,’ zei ze met schorre stem. ‘Dat hang ik hier in het atelier aan de muur.’

‘Daar was het ook voor bedoeld.’

Merel hield het emailen bordje met de tekst tegen de muur en

probeerde het van een afstandje te bekijken. *Ik vorm niet de steen om tot een beeld. Ik bevrijd het beeld dat zit opgesloten in de steen.* ‘Dat zei Michelangelo,’ zei Merel.

‘Precies, en ik hoop dat jij net zulke mooie dingen gaat maken als hij.’

Merel lachte. ‘Dat zijn te hoge verwachtingen. Laten we maar beginnen met poetsen. Daar ben ik voorlopig nog beter in dan in beeldhouwen.’

Vrolijk liepen ze samen terug naar het huis.

‘Merel, je moet ergens een schotel met water neerzetten. Niet te diep. Het is zo kurkdroog, de vogels kunnen nergens drinken en ook niet badderen. Je zult zien dat ze ervan genieten en jij ook.’

‘Leuk idee, doe ik.’ Merel was opgetogen.

‘Wanneer komen de meubels?’

‘Vanavond wordt een deel bezorgd, in elk geval een bed, zodat ik hier kan blijven slapen. Morgen komt de rest. Allemaal spulletjes van de kringloopwinkel en drie mannen van mijn werk brengen ze. Een van hen heeft een busje, dus dat is ideaal. Ik heb bloemen van het werk gekregen.’ Merel straalde.

‘En vrijdag ben je jarig.’

‘Ja.’

‘Ben je vaker op Goede Vrijdag jarig?’

‘Geen idee. Ik weet wel dat 22 april een keer op eerste paasdag viel, maar op Goede Vrijdag?’ Ze haalde haar schouders op.

‘Het wordt voor jou in elk geval een goede vrijdag,’ zei Karin opgeruimd.

‘Maar ik vier het vrijdag niet, maar zaterdag. Dat weet je toch?’

‘Dat begrijp ik niet. Je wordt maar eens in je leven veertig, dan moet je dat toch juist op die dag vieren dat je veertig wordt en niet een dag later?’

Merel schudde nee. ‘Ik vind Goede Vrijdag geen geschikte dag. Zaterdagmiddag is veel beter. En we kunnen buiten zitten!’ Ze probeerde te glimlachen. ‘Het maakt heus niets uit op welke dag ik het vier. Niemand weet exact op welke dag ik geboren ben, daarom doet een dagje eerder of later er niet toe.’ Ze keek haar

vriendin peinzend aan. Zo was het. Niemand wist exact wanneer ze geboren was, want ze was te vondeling gelegd bij een kindertehuis in Bolivia en op haar vierde geadopteerd door Nederlandse mensen, meneer en mevrouw Den Hoed. Ze had zo vaak gehoord dat kinderen geadopteerd werden om ze een beter leven te geven. Merel hoopte maar één ding: dat dat betere leven dan nu eindelijk eens zou beginnen!

Hoofdstuk 2

November, 1977

‘Kijk, Merel, dit is je zusje. Ze heet Margriet en ze is vier jaar.’

Merel keek nieuwsgierig op. Ze zat keurig naast haar oma op de bank de haren van haar pop te kammen. Vader en moeder waren weg geweest. Oma had wel verteld dat ze haar zusje gingen ophalen, maar dat had ze niet begrepen. Nu stond haar zusje dus opeens samen met haar ouders in de woonkamer. Merel bekeek het kleine meisje. Ze kwam haar vreemd bekend voor. De donkere huid, de koolzwarte ogen en vooral dat pikzwarte, lange haar. Alsof ze in de spiegel keek, maar toch weer niet.

Merel was zes jaar en zat in de eerste klas. Het was haar allang opgevallen dat ze de enige in de groep was met zo’n donkere huid op haar handen en armen. En in haar gezicht. Soms plaagden ze haar ermee, maar juf had gezegd dat dat niet mocht. ‘Merel komt uit een ver land,’ had juf uitgelegd, ‘en daar zijn alle mensen zo donker. Dat is niet iets om mee te plagen.’ Merel wist niet wat een ‘ver land’ was, ze begreep er helemaal niets van, en moeder wilde het niet uitleggen toen ze ernaar vroeg. Nee, moeder zei zelfs dat ze haar mond moest houden. Het enige wat ze begreep was dat ze anders was. En nu stond er opeens een meisje in de kamer dat er net zo uitzag als Merel zelf.

Ook de blik in de ogen van het meisje kwam haar vreemd bekend voor. Zag ze angst? Opwinding? Gespannen verwachting? Nieuwsgierigheid?

‘Nou, komt er nog wat van?’ mopperde moeder. Ze greep Merel bij de arm en duwde haar de bank af. ‘Ga je eens netjes voorstellen aan je zusje. Geef haar een hand.’

Schoorvoetend liep Merel op het meisje af. Aarzelend stak ze

haar hand naar haar uit. ‘Hallo.’

De ogen van het kind lichtten even op. ‘*Hola,*’ zei ze.

‘Wat praat jij raar.’ Merel kon er niets aan doen, maar hier moest ze om lachen. ‘Je zegt het verkeerd om.’

‘Goed zo, Merel,’ zei moeder nu. ‘Vertel het haar maar. Hier spreken we geen Spaans en dat dulden we ook niet. Het is goed dat ze dat meteen weet. Geef haar je pop maar.’

Merel keek geschrokken van Margriet naar moeder. Pop? Wat bedoelde moeder? Ze hield haar pop stevig vast in haar linkerhand.

‘Margriet heeft het niet leuk gehad de afgelopen vier jaar,’ ging moeder door. ‘Ze kreeg weinig te eten en ze had geen speelgoed. Jij hebt genoeg, geef haar je pop.’

Merel kon dit helemaal niet volgen. Hoezo te weinig eten en waarom niet leuk? Ze hield haar pop nu met beide handen vast. Het was haar lievelingspop, die altijd mee naar bed ging, bij wie ze troost zocht en vond. Het was háár pop.

Opeens stapte vader op Merel af. Hij zakte naast haar door de knieën. ‘Margriet is je nieuwe zusje,’ zei hij met een warme klank in de stem. ‘Tegen zusjes moet je altijd lief doen. Margriet had eerst geen zusje, maar nu heeft ze jou.’

Nou en? dacht Merel. Ze voelde zich overweldigd. Natuurlijk wist ze dat er kinderen waren die zusjes hadden. Laatst had Nancy in de klas getrakteerd op beschuit met muisjes omdat ze een zusje gekregen had. De herinnering maakte haar opeens blij. ‘Mag ik dan ook beschuit met muisjes uitdelen op school?’ vroeg ze.

‘Doe niet zo raar. Margriet is niet net geboren,’ mopperde moeder. ‘Geef die pop aan haar en wel nu meteen.’

Merel begreep er totaal niets van, maar aan de klank van moeders stem was duidelijk te horen dat ze geen tegenspraak duldde. Daarom stak ze aarzelend haar mooiste en liefste pop uit naar het donkere meisje dat er zo beteuterd en verloren uitzag en haar alsmaar aankeek met die grote, zwarte ogen. ‘Hier, voor jou,’ zei ze tegen haar zin, want wie moest ze nu vannacht mee naar bed nemen?

Het meisje nam de pop verrast aan, keek van de pop naar Merel en vroeg voorzichtig: ‘¿*Eres mi hermana?*’

Merel keek haar onderzoekend aan. Ze had geen idee wat het kind zei, maar ergens, ergens ver weg in haar achterhoofd ging een deurtje op een kier staan. Er was iets dat haar bekend voorkwam, al wist ze niet wat.

‘Kom,’ zei moeder en pakte Margriet beet. ‘Het is een koude dag, je zult wel zin hebben in warme chocolademelk. Dat is voor Nederlandse kinderen altijd een traktatie.’ Ze trok haar mee naar de tafel. ‘Ga zitten,’ zei moeder, maar Margriet reageerde niet. Moeder tilde haar op en zette haar vrij ruw op een stoel. Daarna verdween ze naar de keuken. Oma en vader gingen bij Margriet aan tafel zitten. Merel bekeek de situatie stilletjes en vooral nieuwsgierig. Alles was zo vreemd en onbegrijpelijk. Het leek erop alsof Margriet niets begreep van wat moeder zei en ook dat deed het deurtje in Merels achterhoofd een stukje verder opengaan. De klank van de woorden die Margriet gezegd had en de reactie van Margriet op moeders woorden. Ergens wist Merel opeens dat ze dit eerder meegemaakt had, maar hoe?

Moeder zette een beker dampende chocolademelk voor Margriet neer. Merel stond toe te kijken. Ze had ook zin in warme chocolademelk, maar iets in haar waarschuwde haar dat ze er maar beter niet om kon vragen.

‘Alsjeblieft,’ zei moeder. ‘Proef maar eens.’

Margriet, die duidelijk dorst had, pakte de beker en nam een slok, maar liet vervolgens schreeuwend de beker los. De hete chocolademelk spatte alle kanten op, kwam op haar blote armpjes terecht en stroomde van de tafel op haar blote beentjes. Ze gilte van pijn en hield haar handjes voor haar mond.

‘Houd je rustig,’ zei moeder streng.

‘De melk was te heet,’ zei vader ter verdediging. Hij sprong op en tilde het meisje van de stoel.

‘Dan had ze maar moeten blazen,’ vond moeder.

‘Ze heeft misschien nog nooit een hete drank gehad,’ sprong vader opnieuw voor Margriet in de bres.

‘Best mogelijk, maar dan heeft ze er nu van geleerd.’

Vader bracht Margriet naar de keuken, waar hij haar van het

koude kraanwater liet drinken en voorzichtig water over haar armen en benen wreef.

Zodra hij de kraan dichtdraaide, greep moeder Margriet beet. ‘Ik neem haar mee naar boven. In deze armoedige kleren is ze niet te vertonen. En vanmiddag gaan we naar de kapper. Ik heb geen behoefte aan zo’n luizenbos in huis.’

Merel probeerde wel toenadering te zoeken tot Margriet. Het kleine vierjarige meisje maakte iets in haar wakker. Er kwamen vlagen van herinneringen in haar naar boven, al kon ze ze niet vasthouden en al helemaal niet plaats. Het lukte haar echter niet contact met haar nieuwe zusje te krijgen. Ze begrepen elkaar gewoonweg niet, al was Margriet duidelijk liever bij Merel dan bij moeder en ver school ze zich vaak achter haar ‘grote zus’ uit angst voor de boze ogen van moeder.

‘*Frio,*’ zei ze alsmaar tegen Merel. ‘*Tengo frio.*’

Merel had geen idee wat ze bedoelde, maar ze zag wel hoe het meisje rilde en tegen de verwarming aankroop.

‘Stop daarmee,’ zei moeder dan. ‘Spreek Nederlands en trek een trui aan.’

Als ze mee moest naar buiten om boodschappen te doen of om op bezoek te gaan bij oma, schreeuwde ze moord en brand. Dan gilte ze nog harder ‘*Frio!*’ en klampte zich vast aan de deurpost.

‘Ze zal het koud hebben,’ bedacht vader. ‘Ze is het natuurlijk niet gewend dat het zo koud als het hier nu is, net boven nul.’

‘Ze moet maar leren ertegen te kunnen. We hebben niet voor niets een dikke jas voor haar gekocht.’ Dan pakte moeder Margriet zo hard beet, dat het meisje zich wel over moest geven en ze zich met een behuild gezichtje in haar winterjas liet wurmen.

Merel vond dat zielig, maar ze wist niet wat ze ertegen moest of kon doen. Maar daar had moeder iets op gevonden. ‘Geef haar je poppenwagen maar. Die heeft zij harder nodig dan jij.’ Merel bevoog niet. Ze bleef stokstijf staan. Eerst haar pop en nu ook nog de poppenwagen?

‘Schiet op, jij. Margriet heeft tot nu toe alleen armoede gekend.

Geef haar je poppenwagen. Jij bent er allang te groot voor.'

Te groot? Merel begreep het niet. Er waren zoveel meisjes in haar klas die met poppen speelden. Die waren toch ook niet te groot?

Moeder raakte geïrriteerd omdat Merel niet deed wat ze zei en daarom stormde ze zelf naar boven. Al snel kwam moeder terug met de poppenwagen, alle poppen en knuffels, het poppenstoeltje en de poppenkam. Alles waar Merel tot nu toe mee gespeeld had, bracht moeder naar beneden. Ze pakte Margriet beet en zette haar tussen de spullen. 'Voor jou,' zei ze, en tegen Merel zei ze: 'Je kleren kunnen we ook wel aan haar geven. Jij bent er toch uitgegroeid.' Moeder voegde de daad bij het woord en vanaf die dag droeg Margriet de kleren die Merel zo mooi gevonden had. Ze waren haar veel te groot, maar dat leek niet belangrijk.

'Zo, ze is behoorlijk opgeknapt,' vond oma, die op een middag op bezoek kwam. 'Die wilde bos haren keurig in een leuk model geknipt en een prachtige jurk aan.'

Mijn jurk, wilde Merel gillen, maar ze hield haar mond. Ze wist inmiddels allang dat ze niet tegen moeder op kon en altijd aan het kortste eind trok.

'Gaat het goed met haar?' vroeg oma belangstellend.

'Ze zegt geen woord,' klaagde moeder, 'en ze is behoorlijk ongehoorzaam. Ze doet nooit wat ik zeg.'

'Ze verstaat je natuurlijk niet,' bedacht oma.

'Dat zal wel, maar als ik wil dat ze aan tafel gaat om te eten, dan moet ze ook aan tafel gaan.'

'Ze leert het snel genoeg. Bij Merel lukte het ook.'

Moeder zuchtte. 'Het is dat Anton per se een tweede kind wilde. Van mij hoefde het niet. Zelfs Merel had niet hoeven.'

'Ik dacht dat jij ook graag kinderen wilde?' Oma leek verbaasd.

'Ja, van mezelf. Niet geadopteerd!'

'Waarom ben je er dan aan begonnen?'

'Omdat Anton het per se wilde. Die was zo teleurgesteld toen we erachter kwamen dat ik nooit zwanger zou raken. Hij had zich zo op kinderen verheugd. En ergens heeft hij ook wel gelijk. Als je een gewoon gezin bent, hoor je er meer bij.' Ze haalde haar schou-

ders op. ‘Zonder kinderen val je in zo’n dorpsgemeenschap sneller uit de toon.’

Oma fronste haar wenkbrauwen. ‘Dus je hebt ze meer voor de burens dan voor jezelf genomen?’

‘En voor Anton.’

‘Maar die is zo weinig thuis,’ zei oma.

‘Hou eens op met zeuren,’ viel moeder tegen haar moeder uit. ‘Wat maakt het uit waarom ik ze heb. Ik heb ze nu en moet het ermee doen. Ik wilde alleen dat Margriet eens leerde luisteren. Ze moet leren me te gehoorzamen.’

Daar was oma het mee eens. ‘Jij bent de baas, dat is waar. En wat ik je altijd al gezegd heb – je moet consequent zijn, anders leren ze nooit waar de grenzen liggen.’

Merel stond in een hoekje van de kamer te luisteren. Ze wist dat ze met Anton vader bedoelden. Moeder zei altijd Anton als ze met oma praatte. Het zou echter vele jaren duren voordat ze dit gesprek begreep.

‘Merel?’

Ze keek verrast op. Het was de allereerste keer dat Margriet haar zo noemde. ‘Ja?’

‘¿Jugar?’

Merel wist niet wat haar zusje vroeg, maar aan haar gebaren te zien, wilde ze dat ze met haar kwam spelen. Dat wilde Merel maar al te graag, maar tegelijk maakte het haar ook boos. Het was immers haar eigen speelgoed waar ze nu mee mocht spelen. Margriet had het mooi voor elkaar. Alles waar Merel van gehouden had, was nu van haar. En al voelde ze geregeld medelijden met het kleine meisje, ze werd vanbinnen ook steeds bozer op haar. Daarnaast bracht Margriet haar in verwarring, omdat ze zoveel in haar herkende, waarvan ze niets begreep.

In januari mocht Margriet naar school. Ze ging natuurlijk naar de eerste klas van de kleuterschool, omdat ze vier was. Merel voelde zich opeens heel groot met haar zes jaar en dat was best een grappig gevoel. Met zijn drieën liepen ze naar Margriets juf.

‘Hier is ze dan,’ zei moeder. ‘Ze spreekt nog maar weinig Nederlands, maar dat komt snel genoeg.’ Moeder duwde Margriet vooruit. ‘Geef de juf eens netjes een hand.’

Margriet deed niets, omdat ze de opdracht niet begreep. Dus stak de juf haar hand uit en pakte die van Margriet. ‘Dag Margriet, fijn dat je er bent. Zullen we een stoeltje voor je uitzoeken?’ Ze knikte naar Margriets moeder en nam het kleine meisje mee naar een paar tafeltjes die tegen elkaar aan stonden. Er zaten meisjes aan de tafeltjes, ze waren aan het kleuren. Dat was de eerste keer dat Merel een kleine lach op het gezicht van haar zusje zag.

‘Pas goed op haar,’ zei moeder tegen Merel. ‘Jij bent de oudste. Jij bent verantwoordelijk.’

Merel begreep het moeilijke woord niet, maar tussen de middag liep ze zo snel mogelijk naar de klas van haar zusje toe om te zien hoe het met haar ging. Ze zat op het stoeltje te huilen. Merel rende op haar af. ‘Wat is er?’ vroeg ze zacht.

Er kwam een antwoord waar Merel geen woord van begreep. Dat wilde ze net zeggen, maar iemand was haar voor. ‘Zit je hier nog?’ riep moeder geërgerd uit en ze tilde Margriet op, trok haar tegen zich aan en streelde haar over de rug.

Merel zag het met verbazing gebeuren. Zo lief kende ze moeder niet.

‘Ach, mevrouw Den Hoed,’ zei de juf. ‘U was er al. Het ging niet zo goed vanmorgen met Margriet. Ze begreep ons niet en wij haar niet. Ze wilde graag meedoen, maar begreep niet wat de bedoeling was en dan kunnen kinderen hard zijn.’

‘Hebben ze haar geslagen?’ viel moeder uit.

‘Nee, nee, dat niet, maar ze keerden haar de rug toe en wilden niet meer met haar spelen.’

‘Ze moet maar snel Nederlands leren,’ vond moeder. ‘Kom, we gaan naar huis en eten.’ Ze zette Margriet op de vloer en nam haar bij de hand. Het kleine meisje bleef huilen. Zonder Merel een blik waardig te gunnen, liep moeder met Margriet de klas uit. Merel volgde traag. Ze voelde zich jaloers. Het was niet eerlijk dat moeder zo lief tegen Margriet deed en nooit eens tegen haar.

Eenmaal buiten en buiten gehoorsafstand van anderen schudde moeder hardhandig aan Margriets hand. ‘Houd je nu op met janken! Stel je niet zo aan! Moet ik je soms naar je kamer sturen?’ Zonder de woorden te begrijpen, wist Margriet wat er gezegd werd. De klank van de stem was voldoende om haar stil te krijgen.

Binnen trok moeder Margriet haar jas uit. Zelf schopte ze haar schoentjes uit.

‘Laat dat,’ riep moeder geërgerd uit. ‘Hoe vaak heb ik dat nu al niet gezegd? Dat ze bij jullie op blote voeten lopen, kan ik niets aan doen, maar wij in Nederland lopen op schoenen. Ik heb niet voor niets zulke dure gekocht.’

Margriet keek haar angstig en niet-begrijpend aan. Merel voelde medelijden en pakte de schoenen op. Ze hield ze haar zusje voor. ‘Aantrekken, joh,’ zei ze zacht en duwde de schoentjes tegen haar zusje aan. ‘Aan je voeten.’

‘iNo!’ zei Margriet toen ze het begreep. ‘iNo, no, no!’

Merel keek angstig rond. Wanneer kwam vader nou weer eens thuis? Hij was steeds vaker de hele week weg en ook nu was hij er niet. En als vader er niet was, waren ze overgeleverd aan moeder en moeders eisen werden alsmaar strenger. Op haar netvlies werd opeens een herinnering zichtbaar. Ze zag allemaal kindjes op blote voetjes door het zand rennen en over het plein bij een groot gebouw. Tientallen, misschien wel honderden blote voetjes, zwart en bestoft van het buiten zijn. Ze zag ook hoe ze zelf, twee jaar geleden nu, haar schoentjes had uitgeschopt, tegen de wens van moeder in. *Wij in Nederland dragen schoenen.* Opeens wist Merel dat ze dat vroeger ook tegen haar gezegd had en niet alleen nu tegen Margriet. Daarom ook herkende ze de uitdrukking op Margriets gezichtje. Het kind maakte hetzelfde mee als ze zelf had meegemaakt. Ze begreep dat Margriet niet snapte waarom ze schoenen moest dragen en vermoedelijk wist ze voordat ze haar zusje werd, niet eens wat schoenen waren. In een opwelling greep ze haar zusjes hand en zonder precies te weten wat ze zei, deed ze met haar zus mee en riep ze ook uit volle borst: ‘iNo, no, no!’

Dat had ze achteraf gezien misschien beter niet kunnen doen. Voor moeder was het een oorlogsverklaring en in liefde en oorlog is alles toegestaan.

Moeder werd woest. Met twee stappen was ze bij de kinderen. Ze greep Merel beet en sleurde haar aan haar arm mee naar de gang, de trap op. Merel kon moeder niet bijhouden met haar korte beentjes en ze hing meer aan haar arm dan dat ze liep. Ze gilde van de pijn, maar moeder liet zich niet vermurwen. Ze gooide haar haar kamer in en zei: 'Uitkleden en naar bed. En denk maar niet dat je straks nog eten krijgt.' Met een knal was de deur dicht.

Merel liet zich schreeuwend op haar bed zakken. 'Stomme moeder!' gilde ze.

De deur vloog open en moeder stond wijdbeens in de deuropening. 'Wat zei jij?'

Merel kromp ineem voor de blik in moeders ogen.

'Nou? Wat zei jij?'

'N-n-niks,' stotterde ze.

De deur knalde weer dicht en Merel bleef doodstil op bed zitten. Van beneden hoorde ze gegil. Margriet werd ook hardhandig aangepakt. Ze voelde genoegdoening dat niet alleen zij gestraft werd, ze voelde echter ook pijn en verdriet. Margriet was veel kleiner dan zij. Ze had het niet verdiend. Was vader er maar. Die deed nooit zo lelijk. Die ging zelfs wel met hen buiten spelen of naar de kinderboerderij.

Haar slaapkamerdeur vloog weer open. 'Lig je niet in bed? Ik zal je helpen met uitkleden.'

'Nee, nee, zelf doen.'

'Die kans heb je gehad.' Wreed trok moeder haar aan haar zere arm overeind. Merel was verbaasd dat de arm er nog aan zat. Met wilde gebaren trok moeder de trui over haar hoofd, duwde haar op bed om haar de schoenen, sokken en broek uit te trekken.

'U doet me zeer,' protesteerde Merel.

'Daar had je eerder aan moeten denken. Zo, en nu ga je slapen.'

Het was tussen de middag. Ze hadden niet eens iets te eten gehad. Ze moest straks weer naar school. Moest ze nu al slapen?

Ze was helemaal niet moe. Alleen maar verdrietig en boos. Zo geluidloos mogelijk kroop ze in bed, trok de deken over zich heen en bleef luisteren naar de geluiden in huis.

Het gordijn voor haar slaapkamerraam was open. Ze zag dat het nog volop dag was, al was het buiten triest en grauw. Ze kreeg trek in een boterham, maar durfde beslist niet naar beneden om erom te vragen. Zou Margriet wel te eten krijgen? Was Margriet niet zo stout geweest als zij? Ze duwde de deken iets omlaag, tilde haar hoofd wat op en spitste haar oren. Ze hoorde geen keukengeluiden. Geen gerammel met bestek of gekletter van borden die te hard op de tafel werden gezet. Ze had Margriet ook niet boven horen komen. Maar zo te horen kreeg ze ook geen eten.

Wat was er eigenlijk gebeurd? Merel legde haar hoofd weer neer en sloot haar ogen om beter na te kunnen denken. Ze haalde zich het moment weer voor de geest waarop zij de schoentjes vasthield en Margriet ‘*No, no, no*’ was gaan schreeuwen. En opeens zag ze ze weer. Al die tientallen blote kindervoetjes. Ze renden over de stoffige straat en over het grote plein. Wat was dat toch voor gebouw achter dat plein? Waar kende ze dat van? ‘Margriet is heel zielig,’ hoorde ze opeens in gedachten vader vertellen. ‘Ze woonde in een erg groot huis. Een kindertehuis. Zonder vader en zonder moeder. Alleen maar met talloze andere kindjes. Ze waren er ontzettend arm en Margriet kreeg weinig eten. Speelgoed had ze helemaal niet en nieuwe kleren kreeg ze nooit.’

Hoe kon Merel dat gebouw in haar hoofd zien? Was ze er dan ooit geweest? Of... Juf had gezegd dat ze uit een heel ver land kwam, waar alle kinderen een donkere huid hadden. Had zij ook in dat kindertehuis gewoond? En wat was een kindertehuis precies? Had zij ook geen vader en moeder? Maar vader en moeder waren toch haar vader en moeder? Plotseling zag ze een gezicht voor zich van iemand die zo oud was als moeder, maar de vrouw had ook een donkere huid en zwarte ogen en haren. ‘*No, no!*’ zei die vrouw tegen haar. Toen wist Merel het weer. Het betekende dat het niet mocht, het betekende: nee!

Maar wat al haar gedachten en herinneringen betekenden, daar had ze geen idee van. Ten slotte viel ze in slaap, uitgeput van het denken en piekeren, doodmoe van het verdriet van haarzelf en om Margriet en van de pijn in haar arm.

Op de eerste warme dag van dat jaar was Margriet door het dolle heen. Eindelijk een temperatuur waar ze zich prettig bij voelde. Meteen nadat ze een kopje thee met moeder gedronken had, rende ze weer naar buiten. ‘Kom,’ riep ze naar Merel, die vol verwachting volgde. Wat was er met haar zusje aan de hand?

Buiten, vlak voor het grasveld, trok Margriet haar schoentjes en sokjes uit. Met blote voetjes stapte ze het gras op. ‘Lekker!’ riep ze uitgelaten en danste door het gras.

Geschrokken keek Merel om of ze moeder voor het raam zag staan. Gelukkig niet. Ondanks dat maakte ze zich grote zorgen. ‘Dat mag niet van moeder. Margriet, dat mag niet!’

‘Magnie, magnie,’ zong Margriet en ze danste verder.

Vanuit haar ooghoeken zag Merel nu iets bewegen. Ze durfde niet weer om te kijken naar het raam. Ze wist zeker dat moeder er nu wel stond.

‘Kom, Merel,’ moedigde Margriet haar aan.

‘Nee, het mag niet.’

Margriet trok zich nergens wat van aan en bleef als een balletdanseres door het gras dansen. Ze genoot er duidelijk zo enorm van dat ze het gras onder haar voeten voelde, dat Merel moeite had zich in te houden om haar zusje niet te volgen. Ze dacht dat het heerlijk moest zijn zo door het gras te huppelen.

Tot haar verbazing bleef het stil vanuit huis. Ze begreep niet waarom moeder niet woest naar buiten kwam stuiven. Dus draaide ze zich uiteindelijk toch om. Moeder stond er niet. Dan kon ze elk ogenblik komen. Ze kwam echter niet. Merel vond dit zo vreemd, dat ze ten slotte zachtjes naar het raam liep en naar binnen gluurde. Juf zat op de bank! Margriets juf was gekomen. Merel kende die juf goed, want eerst was het haar juf geweest. Wat kwam die doen? Op haar tenen liep ze naar de achterdeur en nog

zachter ging ze naar binnen. Ze liep door de keuken en bleef bij de deur van de huiskamer staan. De deur stond op een kier en Merel hoorde jufs stem.

‘Het gaat stukken beter met Margriet. Ze begrijpt al vrij goed wat er tegen haar gezegd wordt en het is een heel lief meisje.’

‘Natuurlijk is het een lief meisje,’ zei moeder. ‘Kinderen die met liefde worden opgevoed, zijn altijd lief.’

‘Waar komen ze eigenlijk vandaan?’ vroeg juf.

‘Vandaan?’ Moeder leek de vraag niet te begrijpen.

‘Ze komen immers uit het buitenland?’ verduidelijkte juf.

‘O, dát. Daar praten we hier niet over.’

Merel spitste haar oren. Ze voelde dat dit belangrijke informatie was. Haar juf had ook al eens gevraagd waar ze vandaan kwam. Ze had die vraag niet begrepen. Zou ze nu iets wijzer worden?

‘Maar vindt u het dan niet belangrijk dat ze weten waar hun wortels liggen?’

‘Wortels? Ze zijn Nederlanders, hoor.’

‘Natuurlijk zijn ze nu Nederlanders, maar iedereen kan zien dat ze uit een ander land komen.’

Ander land? O ja, een ver land. Dat had haar juf gezegd.

‘Dat doet er niet toe. Ze wonen hier. Ze zijn gewoon Nederlands en verder is het geen onderwerp van gesprek.’

Merel liep net zo zacht als ze gekomen was weer terug naar buiten. Ze maakte zich zo klein mogelijk toen ze langs het raam liep. ‘Margriet, kom eens,’ fluisterde ze.

Margriet danste nog steeds door de tuin, maar hield op en liep naar haar grote zus.

‘Ja?’

‘Waar woonde jij voordat je hier woonde?’

‘Wat?’

‘Waar je woonde? Had je daar een andere vader en moeder?’ Merel dacht dat ze zich dat nog moest herinneren. Zo lang was het nog niet geleden dat ze bij hen was komen wonen. Of begreep ze de vraag niet? ‘Woonde je in een mooi huis?’

Margriet haalde haar schouders op.

‘Woonde je in een ander land?’ Merel wist het weer. ‘In een kindertehuis?’

Margriet keek haar schaapachtig aan. Ze begreep niet wat haar zus vroeg, maar opeens wist Merel het weer. ‘No, no, no,’ zei ze, want dat had Margriet gezegd en had iets te maken met waar ze eerst woonde.

Margriet stond stokstijf stil. Ze herkende de klanken. Toch schudde ze haar hoofd en begon weer te dansen. ‘Magnie, magnie,’ zong ze, weliswaar iets minder vrolijk nu. Merel met grote vraagtekens achterlatend.

Tegelijk stormde moeder naar buiten. Ze rende naar het grasveld en greep Margriet beet. ‘Hoe durf je me zo voor schut te zetten. Jouw juf was hier en zag dat je op blote voeten liep! Dat was bij jullie misschien de gewoonte, maar wij doen dat niet.’

‘Waar is bij jullie?’ durfde Merel te vragen.

Had ze het maar nooit gevraagd.

‘Bij jullie is op de vuilnisbelt en daar leven wij hier niet.’ Moeder pakte haar met haar vrije hand beet en trok beide kinderen naar binnen. Margriet moest haar sokken en schoenen aandoen en Merel werd naar haar kamer gestuurd, waar ze moest blijven tot de volgende morgen.

HETTY LUITEN

Vogelvlucht

Merel is op haar vierde geadopteerd. Voor die tijd leefde ze in een kindertehuis in Bolivia, waar ze te vondeling was gelegd. Later kreeg ze een zusje, Margriet, ook uit Bolivia. Gelukkig kregen de meisjes na deze moeizame start een beter leven in Nederland. Toch?

Schijn bedriegt: terwijl hun gezin voor de buitenwereld perfect leek, hield hun Nederlandse moeder niet van hen. Ze strafte de kinderen, sloeg en mishandelde ze. Uit angst voor erger hebben Merel en Margriet het nooit aan hun vader durven vertellen. Ook op school hielden ze het verborgen. Hoeveel moed heb je nodig om na zo'n jeugd uit te groeien tot een zelfstandige en sterke vrouw?

Hetty Luiten schreef met *Vogelvlucht* een ontroerende roman over onderdrukking en losbreken. Eerder verschenen van deze auteur onder meer *Verbroken vriendschap* en *De nalatenschap*.

NUR 301

ISBN 978-90-5977-665-4

Zomer & Keuning

www.kok.nl